

דוח מחקר
יוני 2020

כאשר חוק מעורר תגובה נגדית

על חוק-יסוד הלאום ועל היחס
למיעוטים בישראל

נטע ברק-קורן | יובל פלדמן | נעם גדרון

כאשר חוק מעורר תגובה נגדית

דוח מחקר

על חוק-יסוד הלאום
ועל היחס למיעוטים בישראל

נטע ברק-קורן | יובל פלדמן | נעם גדרון

יוני 2020

עריכת הטקסט: עדי רופא
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר־דיין
ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק

מסת"ב: 978-965-519-299-5

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2020
נדפס בישראל, תש"ף/2020

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800 ; פקס: 02-5300867

הדברים המובאים בדוח מחקר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי אי־מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

תוכן העניינים

7	עורכי המחקר
9	תקציר
11	הקדמה
15	פרק 1. השפעות אפשריות של חוק יסוד הלאום על יחסי רוב-מיעוט בישראל
19	פרק 2. בחינה ניסויית אמפירית של השפעות חוק יסוד הלאום על אפליית המיעוט
32	פרק 3. דיון כללי
36	רשימת המקורות

ע ו ר כ י ה מ ח ק ר

ד"ר **נטע ברקיקורן** היא מרצה בפקולטה למשפטים וראש התוכנית למשפט ופסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקרת ומלמדת משפט חוקתי, דת ומדינה, משפט וכלכלה התנהגותית ומשפט וחברה. מחקריה מתמקדים בנייתוח התנהגותי ואמפירי של סוגיות מגוונות במשפט הציבורי.

ד"ר **נעם גדרון** הוא מרצה במחלקה למדע המדינה ובתוכנית לפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו עוסקים בכלכלה פוליטית ובהתנהגות פוליטית מנקודת מבט השוואתית.

פרופ' יובל פלדמן הוא עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה; פרופסור מן המניין בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בראילן. תחומי המומחיות שלו הם גישות אמפיריות והתנהגותיות למשפט, בעיקר בנושאים הנוגעים לאתיקה, רגולציה, אכיפה וציות.

ת ק צ י ר

בשנים האחרונות חברות מערביות ברחבי העולם נעשות מגוונות יותר מבחינה תרבותית ודתית. בד בבד, מדינות רבות מחוקקות חוקים שמבקשים לעגן בהם את תרבות הרוב ולהגן עליה מפני שחיקה בשל התגברות ההגירה או התחזקות המיעוטים. חוקי־יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי ("חוק־יסוד הלאום"), שחוקקה הכנסת ה־19, הוא דוגמה למגמת חקיקה כזאת. בדיון הציבורי על חוק זה עלו טענות באשר להשפעתו על עמדות הרוב היהודי כלפי המיעוט הערבי, אולם לא נעשה עד כה מחקר אמפירי בסוגיה זו.

המחקר המובא בדוח זה בחן לראשונה באופן אמפירי אם ובאיזה אופן חוק־יסוד הלאום עשוי להשפיע על היחס של הרוב היהודי למיעוטים, בהתבסס על שני סקרים ניסויים שנערכו בקרב מדגם מייצג של הציבור היהודי בישראל טרם חקיקת חוק־יסוד הלאום. תוצאות הבחינה אינן מספקות תמיכה להשערה שחוק־יסוד הלאום כשלעצמו מעצים בציבור רצון או כוונה להפלות את המיעוט הערבי בישראל. בפרט, תומכי חוק־יסוד הלאום, שהם רוב בקרב הציבור היהודי, אינם נוטים להפלות ערבים יותר מקבוצת הביקורת, שנחשפה לחוק ניטרלי. ממצאים אלו מאתגרים את הטענה שחוקים ניחנו ביכולת השפעה אקספריטיבית על תומכיהם, בכך שהם מעודדים ומחזקים את עמדתם. לצד זאת, מצאנו שחשיפה לחוק־יסוד הלאום יוצרת תגובת נגד משמעותית בקרב

המיעוט המתנגד לחוק, המביאה אותם לאמץ עמדות מכילות יותר כלפי המיעוט הערבי. לבסוף, התוצאות מציעות כי השפעת החוק עשויה "לזלוג" מעבר לייעודו המקורי: אומנם חוק ייסוד הלאום רלוונטי רק למרחב הציבורי הישראלי, ולכאורה רק ליחסי הרוב היהודי והמיעוט הערבי, אבל השפעת החוק מתרחבת מעט לקבוצות מיעוט אחרות בחברה (בעיקר חרדים ולהט"בים) וליחסים בין פרטים.

כפי שאנו מדגישים בסיכום, המחקר הנוכחי הוא מחקר אמפירי ראשון וראשוני על השפעת חוק ייסוד הלאום על עמדות הרוב היהודי בישראל. מחקרים נוספים נדרשים על מנת לבחון את השפעת החוק לאורך זמן על הציבור הערבי או על קהלים אחרים (למשל משפטים ושופטים).

בעשורים האחרונים חברות מערביות בכל העולם עוברות תהליכים משמעותיים של גיוון גזעי, אתני ודתי (Putnam, 2007; Brady and Finnigan, 2013). גלי הגירה גדולים, בצד תביעות מצד או בשם מיעוטים להכרה פוליטית ותרבותית, מעלים חששות בקרב חברי קבוצות הרוב. בעקבות זאת ניכרת מגמה של גידול ביוזמות של "חוקי לאום" המנסים להגן על הדומיננטיות של תרבות הרוב בכלים משפטיים (Orgad, 2015; Miller, 2016). כך למשל, גרמניה, אנגליה, דנמרק, ארצות הברית, קנדה והולנד הכניסו לשימוש בשנים האחרונות מבחני אזרחות הדורשים שליטה בשפה, בהיסטוריה ובערכי הרוב כתנאי לקבלת אזרחות או זכויות רווחה למיניהן (Jacobs and Rea, 2007; Adamo, 2008; Van Houdt, 2011; Suvarierol, and Schinkel, 2011); צרפת ואוסטריה כוננו מעין "חוזים חברתיים" הדורשים ממהגרים להתחייב לשמור על החוק ועל ערכי המדינה ולעבור הכשרה לשונית ותרבותית כתנאי לקבלת מעמד של תושבים קבועים; ואסטוניה דורשת מהמיעוט הרוסי הילידי לעבור מבחן של תרבות ושפה כתנאי מקדים לקבלת אזרחות (Jacobs and Rea, 2007).

בישראל, לאחר שנים של דיון ציבורי, נחקק ב־2018 חוק־יסוד הלאום במטרה לחזק את מעמדם של ערכי הרוב היהודי, שפתו ותרבותו (סטטמן ויעקבסון, 2014; פוקס וקרמניצר, 2014).¹

ספרות משפטית נרחבת, המכונה "התאוריה האקספרסיבית של המשפט", טוענת כי חוקים מעצבים התנהגות באמצעות המסרים שהם מבטאים. ביחוד

* הממצאים המחוארים במחקר זה פורסמו במאמר: Netta Barak-Corren, Yuval Feldman, and Noam Gidron, "The Provocative Effect of Law: Majority Nationalism and Minority Discrimination," *Journal of Empirical Legal Studies* 15 (4) (2018): 951-986; אנחנו מודים למוטה קרמניצר, עמיר פוקס, דנה בלאנדר, גיא לוריא, יובל שני ודפנה אבירס-ניצן על הערותיהם על גרסה מוקדמת של מחקר זה.

1 אף שהרקע של יחסי יהודים-ערבים בישראל הוא כמובן ייחודי במובנים רבים שנדון בהם בהמשך, אנו סבורים כי יש טעם רב בהבנת הרקע לחוק וההשפעות הצפויות לו במסגרת הרחבה יותר של חוקים רובניים ויחסם לקבוצות מיעוט שונות באוכלוסייה. במחקר המשך, ברק-קורן ושותפיה סוקרים חוקים רובניים במדינות שונות, שהתקבלו לא על רקע של מדיניות הגירה אלא על רקע תרבותי, לשוני ודתי, גם כאשר חברי קבוצת המיעוט הם אזרחים ילידי הארץ.

הכוונה ליצירת נורמות חברתיות וסטנדרטים מוסריים שמשפיעים על תפיסות הציבור בכל הנוגע להתנהגות הנכונה והראויה (Sunstein, 1996; Cooter, 1998; McAdams, 2015). חוקים המעגנים את תרבות הרוב יכולים לעצב תפיסות של מעמד חברתי הקובע מי "שייך" ומי "משלנו", ובכך להשפיע על הדרך שבה קבוצות בציבור מפרשות זכויות וחובות ומטיקות מהי ההתנהגות החברתית המקובלת. בשל כך, חוקי לאום רבים, אפילו אלה שמטרתם היא בעיקר הצהרתית, סופגים לא אחת ביקורת כי הם אינם ליברליים ומפלים מיעוטים (Adamo, 2008; Orgad, 2015).

מאמר זה בוחן את השפעותיהם של חוקי לאום על אפליית מיעוטים דרך מקרה המבחן של חוק־יסוד הלאום הישראלי, אשר לטענת מחבריו מיועד לחזק את ערכי הרוב היהודי במדינת ישראל ולא להכשיר אפליה כלפי קבוצת מיעוט כלשהי, בוודאי לא במרחב הפרטי. חברי כנסת ופרשנים טענו בתגובה לחוק כי הוא דוחק את ערכיה הדמוקרטיים של המדינה ומעודד במישרין ובעקיפין אפליה כלפי הקהילה הערבית, המהווה כ־21% מן החברה בישראל (הראל, 2013; סטטמן ויעקובסון, 2014; פוקס וקרמניצר, 2014). נציין כי חוק־יסוד הלאום הישראלי הוא חוק הצהרתי ברובו, שאינו אוסר או מחייב כל התנהגות ואינו מכיל עונשים או תמריצים, בוודאי לא ביחס ליחידים בחברה.² כפי שנסביר בהמשך, דווקא משום שמרבית סעיפי החוק אינם כוללים היבטים אופרטיביים ברורים ואינם שואפים להכווין התנהגות של פרטים, הוא מספק הזדמנות מצוינת לבחון את ההשערה שחוק עשוי לעצב עמדות והתנהגות באמצעות המסר שהוא מעביר לציבור.

המחקר מתבסס על שני מדגמים מייצגים של הציבור היהודי שמדדו את ההשפעה של חוק־יסוד הלאום על היחס לקבוצות מיעוט אחדות בחברה הישראלית, בהשוואה לחוק ניטרלי (ניסוי 1) ולצד חוק איסור הפליה (ניסוי 2).³ כדי לייחס את ההשלכות של חוק־יסוד הלאום למיעוט הערבי אספנו נתונים

2 יצוין כי המחקר הנוכחי בחן נוסח של חוק־יסוד הלאום הזהה במרבית סעיפיו לנוסח שהתקבל בכנסת, למעט סעיף 7 העוסק בהתיישבות יהודית, שנוסחו הוחלף ברגע האחרון.

3 מחקר המשך, שערכו ברק־קורן ושותפיה שלא במסגרת המכון הישראלי לדמוקרטיה וטרם פורסם, השווה את ההשפעה של חוק־יסוד הלאום על הציבור היהודי לעומת הציבור הערבי לפני ואחרי חקיקתו בפועל.

על שלוש קבוצות מיעוט נוספות, שהן חלק מהציבור היהודי בישראל, אבל מאתגרות, כל אחת בדרכה, את תרבות הרוב: הקהילה החרדית, הנמצאת בעימות חברתי-תרבותי מתמשך עם הרוב היהודי הלא-חרדי בסוגיות ערכיות ותרבותיות מגוונות; קהילת הלהט"ב, המוצגת על ידי חלק מהממסד הדתי בישראל כאיום על דרך החיים היהודית המסורתית וכסכנה חברתית; וקהילת העולים מחבר המדינות, הנתפסים לעיתים בציבור כבעלי קשר חלש ליהדות (Canetti-Nisim and Pedahzur, 2003; Canetti-Nisim, Ariely, and Halperin, 2008; Raijman, 2010; Gross, 2014; Enos and Gidron, 2016). המחקר בוחן ומשווה באופן ניסויי את עמדות הרוב בעניין אפליה ציבורית של קבוצות המיעוט הללו (לדוגמה, הנכונות להקצות תקציבים ציבוריים כדי לתמוך בתרבות המיעוט) ובעניין אפליה פרטית שלהן (לדוגמה, הנכונות להקצות משאב פרטי כמו דירה לחברי קבוצות המיעוט).

הממצאים העיקריים של המחקר הם כדלקמן. ראשית, לא מצאנו תמיכה לטענה שחוק יסוד הלאום כשלעצמו מעצים בציבור רצון או כוונה להפלות את המיעוט הערבי בישראל.⁴ בפרט, תומכי חוק יסוד הלאום, שהם רוב בקרב הציבור היהודי, אינם נוטים להפלות ערבים יותר מקבוצת הביקורת, שנחשפה לחוק ניטרלי. ממצאים אלו מאתגרים את הטענות הגורסים כי חוקים ניחנו ביכולת השפעה אקספרסיבית על תומכיהם בכך שהם מעודדים ומחזקים את עמדתם (McAdams, 2000: 343).⁵ לצד זאת, מצאנו שחשיפה לחוק יסוד הלאום יוצרת תגובת נגד משמעותית בקרב המיעוט המתנגד לחוק (באנגלית אנו מכנים תופעה זו "the provocative effect of law", על דרך ההנגדה להשפעה האקספרסיבית של החוק). אנו מסבירים אותה כתגובת נגד, בהמשך לספרות הדנה בדרך שבה אנשים מתמודדים עם הגבלות על האינטרסים או הערכים שלהם (Engs and Hanson, 1989; Allen, Sprenkel, and Vitale, 1994; Brehm and Brehm, 2013). ממצא נוסף של הניסויים הוא זליגה של השפעת החוק לקבוצות מיעוט

4 כפי שאנו מדגישים בפרק הדיון המסכם את ממצאי המחקר, המחקר הנוכחי בודק באופן ניסויי את השפעת החוק על אוכלוסיית הרוב היהודי בישראל. הוא אינו בוחן סוגיות מורכבות יותר, כגון השפעות אפשריות לאורך זמן, השפעות מסדר שני ושלישי, או השפעות על הציבור הערבי במדינת ישראל. במחקר המשך, ברק-קורן ושותפיה בוחנים חלק מהסוגיות הללו.

5 ראו להלן בפרק 3 בדיון על הקושי לאמוד השפעה אקספרסיבית של חוק בהקשר ניסויי.

אחרות ולמרחב הפרטי: אומנם חוקי־יסוד הלאום הישראלי רלוונטי רק למרחב הציבורי הישראלי ולכאורה רק ליחסי הרוב היהודי והמיעוט הערבי, אבל השפעת החוק מתרחבת מעט לקבוצות מיעוט אחרות בחברה וליחסים בין פרטים.

למיטב ידיעתנו, מחקר זה הוא המחקר הניסויי הראשון בישראל ובעולם בכלל הבוחן את השפעת חקיקת לאום על עמדות הרוב. אומנם בשני צידי המתרחס הפוליטי בישראל מתקיימים דיונים ערים באשר להשפעות הצפויות של חוק־יסוד הלאום, אבל עד היום לא נבדק אם אכן צפוי שינוי ביחס של הרוב היהודי כלפי המיעוט הערבי בשל חקיקת חוק־יסוד הלאום, או שמא חקיקת החוק היא תולדה של שינוי עצמאי שחל בעמדות הציבור היהודי, והחוק עצמו אינו אמור להביא לידי שינוי נוסף. מובן כי ניתן ללמוד על ערכיה של חברה דרך החוקים שהיא בוחרת לחוקק, וכי שינויים בדעת הקהל יכולים לגרור שינויים בחקיקה, אולם חלק מהדיון על חוקי־יסוד הלאום מושתת על ההנחה שלחוק עצמו יכולה להיות השפעה סיבתית על הציבור היהודי בישראל – ובחינת השפעות אלו היא בדיוק הסוגיה העומדת במוקד מחקר זה. נציין כי מחקרים קודמים שנערכו במדינות אחרות בעולם בחנו את הקשר בין מיסוד תרבות הרוב בחקיקה ובין סובלנות כלפי מיעוטים אתניים; ואולם מחקרים אלה נסמכו על נתונים תצפיתיים (observational data) המסוגלים לבסס קשר מתאמי בין חקיקה לעמדות חברתיות, אך לא קשר סיבתי (Weldon, 2006; Helbling and Traunmüller, 2015). ראו דיון בהמשך). אנו רואים במחקר הנוכחי מחקר ראשון וראשוני שאינו מתיימר למצות את כלל הבחינות האפשריות של שאלת המחקר ומזמין בחינות אמפיריות נוספות של ההשלכות האפשריות של חוקי־יסוד הלאום על החברה הישראלית. בהמשך לכך, נבהיר כי המחקר הנוכחי אינו עוסק כלל בשאלה כיצד עשוי חוקי־יסוד הלאום להשפיע על הממשלה ובתי המשפט.

מבנה המסמך הוא כדלהלן. הפרק הראשון סוקר בקצרה את הספרות העוסקת בהשפעה של חקיקה על עמדות ועל התנהגות בחברה ומתאר את ההשערות שבבסיס הניסויים. שני הפרקים שלאחריו סוקרים את השיטה ואת תוצאות הניסויים שביצענו, והם הליבה האמפירית של המאמר. לאחריהם מובא דיון כללי על תרומת הממצאים לתאוריה האקספרסיבית של החוק ולפולמוס העוסק בחוקי לאום, ועל תגובת הנגד הפוליטית לחוקים השנויים במחלוקת אידאולוגית. הפרק האחרון דן במגבלות המחקר ומציע כיוונים למחקרי המשך שיוכלו להעמיק את הדיון ולאתגר אותו מכיוונים נוספים.

השפעות אפשריות של חוקי־יסוד הלאום על יחסי רוב-מיעוט בישראל

כיצד יכולה חקיקת לאום לעצב יחסים בין קבוצות בחברה, ואת היחס כלפי מיעוטים בפרט, גם במקרים שבהם החוק אינו מכתוב דרך התנהגות מסוימת כלפי המיעוט? התאוריות העוסקות בהשפעות האקספרסיביות של החוק מתארות שלוש דרכים שבהן חוק עשוי להשפיע על נורמות חברתיות, וכל אחת מהן עשויה להאיר את השפעתה של חקיקת לאום על החברה.

אפשרות אחת היא שחקיקת לאום תגביר את אפליית המיעוט בידי הרוב. כך, מחקרים רבים בפסיכולוגיה חברתית מבססים את ההשערה שאמצעים המדגישים את הזהות התרבותית, החברתית או הדתית של הקבוצה צפויים לחזק את תחושת ההזדהות הקבוצתית בקרב חברי הקבוצה, להגביר את נטייתם לגונן על זהותם אל מול קבוצות חוץ ולחזק את דפוסי האפליה כלפי קבוצות אלה (Tajfel, 1981; Gibson and Gouws, 2000; Johnson, Rowatt, and LaBouff, 2010). ואכן, אחד החששות העיקריים בוויכוח הציבורי על חוקי יסוד הלאום הוא שחוק זה יפגע במארג היחסים המורכב ממילא של יהודים וערבים בישראל. פוקס וקרמניצר (2014) טוענים שהחוק מדייר אזרחים ערבים מהציבוריות הישראלית ועשוי לחזק תחושות של הדרה וגזענות בציבור. אפילו סטטמן ויעקובסון (2014), הסבורים שלחוק לא צפויה השפעה משפטית ניכרת, מביעים דאגה שמא הוא יעודד תחושת עליונות בקרב הרוב היהודי בתקופה שבה לשיטתם יש חשיבות לבסס בציבור דווקא את זכויות המיעוט. באופן דומה, הראל (2013) חושש שהחוק "יספק תירוץ להעצים את האפליה האקוטית שכבר קיימת היום נגד מיעוטים בישראל". מובן שתהליכים אלו עשויים להתרחש בהדרגה ורישומם לא יורגש בטווח המידי, אלא רק לאורך זמן.⁶

6 ראו על סוגיה זו בפרק 3, בדיון על מגבלות המחקר הנוכחי.

אפשרות שנייה היא שחקיקת לאום תעורר תגובה נגדית בקרב מי שתופסים את החוק כבלתי צודק או שגוי. לפי תאוריית תגובת הנגד (reactance theory), כאשר אנשים מרגישים כי חופש הבחירה שלהם מאויים, הם פועלים כדי להחזיר לעצמם את תחושת השליטה (Miron and Brehm, 2006). בספרות ישנן עדויות לחקיקה שהובילה לתופעות הפוכות מכוונת המחוקק. למשל, העלאת גיל השתייה החוקי בארצות הברית מ־19 שנים ל־21 הובילה להגברת צריכת האלכוהול בגילאים שנאסרו בחוק, ובהם בלבד (Engs and Hanson, 1989; Allen, Sprenkel, and Vitale, 1994; כמובן, החקיקה אינה צפויה להביא לתגובת נגד בקרב מי שמסכימים לה, אלא רק בקרב מתנגדיה). תאוריה זו מעלה את ההשערה שהחוק ישפיע באופן שונה על תומכיו ועל מתנגדיו, כך שמתנגדי חוק ייסוד הלאום יושפעו בכיוון ההפוך מזה שנחזה על ידי מבקריו. נציין כי אף שיש להשערה זו ביסוס בספרות האמפירית, היא אינה חלק מהתאוריה האקספרסיבית של החוק, והיא אינה באה לידי ביטוי בוויכוח הציבורי על השלכותיו האפשריות של חוק ייסוד הלאום. לפיכך נכנה אותה כאמור "ההשפעה המעוררת של החוק".

אפשרות שלישית שהתאוריה האקספרסיבית של המשפט מתייחסת אליה היא שייתכן שהשפעת החקיקה תגלוש ותזלוג מתחום החקיקה המקורי לתחומים רחבים יותר. לדוגמה, גודמן (Goodman, 2001) מצא עדויות לכך שהאיסור הפילי על יחסי מין הומוסקסואליים השפיע על היחס ללהט"בים בדרום אפריקה גם בסוגיות שלא להן שום קשר ליחסי מין, כגון סכסוכי שכנים ואלים במשפחה, אף שחוק זה היה סימבולי במהותו ולא נאכף על ידי הרשויות, והדבר היה ידוע לכול. גודמן מסביר את ממצאיו בכך שחוקים סימבוליים יכולים לעודד אפליה באופן רחב ועקיף, מאחר שהם מבטאים תפיסה כללית שהמיעוט הוא נחות מוסרית. תפיסה זו, אם היא קונה לה אחיזה בחברה, אינה עוצרת בגבולותיו המפורשים של החוק. חשש דומה הביעו כאמור מבקרים של חוק ייסוד הלאום (הראל, 2013).

המחקר שערכנו בחן באופן ניסויי שני אפקטים אפשריים של זליגה. הראשון מתייחס להבדל המשפטי בין המרחב הציבורי למרחב הפרטי. חקיקת לאום חלה ככלל במרחב הציבורי, והיא מביאה לידי ביטוי את התפיסה שמרחב זה צריך לשקף את התרבות, את הערכים ואת ההעדפות האסתטיות של תרבות הרוב. דוגמאות נפוצות מן העולם הן חקיקה שמגבילה צריחי

מסגדים (שווייץ), או כיסויי ראש (צרפת) במרחב הציבורי (Helbling and Traunmüller, 2015). גם בישראל חוק־יסוד הלאום עוסק בסמלי המדינה, בשפתה, בחגיגה הרשמיים וכן הלאה. חקיקה מסוג זה אינה מתיימרת להסדיר יחסים בין פרטים, למשל בשוק העבודה או השכירות, אלא רק את צביון המרחב הציבורי. לפיכך ציפינו שההשפעה המרכזית של חוק־יסוד הלאום תהיה הפחתה בנכונות להקצות משאבים ציבוריים למיעוט הערבי (לצד תגובות נגד של המתנגדים לחוק). בד בבד, בחנו אם השפעת החוק זולגת מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי, למשל בהפחתת הנכונות להשכיר דירה לערבים.

זליגה אפשרית נוספת היא מקבוצת מיעוט אחת אל קבוצות מיעוט אחרות. ניתן לצפות שההשפעה המרכזית של החוק תהיה כלפי הלאום הערבי. אולם לצד זאת בחנו אם השפעת חוק־יסוד הלאום זולגת מהמיעוט הערבי אל קבוצות מיעוט בציבור היהודי, אשר חוק־יסוד הלאום עשוי לחדד את קווי המתח בין לבין הרוב, על רקע יחסן להלכה או למסורת (למשל קהילת הלהט"ב או יוצאי ברית המועצות לשעבר) או אי־השתלבותן החברתית (למשל הקהילה החרדית).

לוח 1 מסכם את ההשערות באשר להשפעות האפשריות של חוק־יסוד הלאום על דפוסי האפליה של מיעוטים.

לוח 1
**השערות בעניין השינויים בדפוסי האפליה
בעקבות חקיקת חוק-יסוד הלאום**

הגברת האפליה: אם השפעתו של החוק אקספרסיבית, חידוד הזהות היהודית יביא להחרפת האפליה בקרב תומכי החוק.	השפעה מרכזית צפויה: על המיעוט הערבי
הפחתת האפליה: אם החוק מעורר תגובת נגד, הוא יביא להפחתת האפליה.	השפעה משנית: זליגה לקבוצות מיעוט אחרות
הפחתת האפליה: חידוד הזהות היהודית עשוי להפחית אפליה כלפי בעלי אורח חיים יהודי מובהק.	כלפי חרדים
הגברת האפליה: חידוד הזהות היהודית עשוי להחריף את האפליה כנגד מי שמיוחס לו קשר רופף עם היהדות.	כלפי יוצאי חר המדינות
הגברת האפליה: חידוד הזהות היהודית עשוי להחריף את האפליה כלפי מי שנחפס כסוטה מהמסורת היהודית.	כלפי להט"ב
הגברת האפליה: חוק-יסוד הלאום עוסק במרחב הציבורי ואמור לחדד עמדות ביחס להקצאת משאבים ציבוריים.	השפעה משנית: זליגה מהמרחב הציבורי לפרטי
ניבויים סותרים: מחד גיסא, החוק אינו עוסק במרחב הפרטי ולכן אינו אמור להשפיע במישור זה. מאידך גיסא, חידוד הזהות הקבוצתית עשוי להחריף את האפליה גם במרחב הפרטי.	משאבים פרטיים

* על מנת לשמור על תמצות, פירטנו זליגות אקספרסיביות בלבד. זליגות בעקבות האפקט מעורר ההתנגדות של החוק הן תמונות הראי של הזליגות האקספרסיביות.

בחינה ניסויית אמפירית של השפעות חוק־יסוד הלאום על אפליית המיעוט

כדי לבחון את השפעת חוק־יסוד הלאום על הציבור היהודי בישראל לפי ההשערות האמורות ערכנו שני ניסויים בימים שקדמו לבחירות הכלליות ב־2015. עיתוי זה אפשר לנו לבחון את ההשפעות שיש לחוק על הנבדקים על רקע שיח פוליטי ער שהתקיים בעניינו באותה תקופה, שחידד את המודעות לחוק ולהשלכותיו האפשריות. למועד זה היו גם שלושה חסרונות אפשריים: ראשית, הבולטות של חוק־יסוד הלאום בדיון הציבורי עלולה לעמעם כל השפעה פוטנציאלית של הניסוי עצמו, כך שכל המשתתפים ייחשפו ממילא לחוק־יסוד הלאום ולא יימצא כל הבדל בין הקבוצות השונות; שנית, האווירה הפוליטית בתקופת בחירות עלולה לגרום לכך שהמשתתפים במחקר יגיבו בהתאם לעמדת ה"שבט" המפלגתי שהם משתייכים אליו, (כפי שהיא נתפסת על ידם) ולא כפי שהיו מגיבים בעיתות שגרה; שלישית, עיתוי הניסוי לא אפשר לנו לבחון את השפעתו של החוק בפועל, אלא רק להעריך את השפעתו הצפויה על סמך לשונה והוראותיה של הצעת החוק. אשר לחשש הראשון, התוצאות סותרות אותו מאלהן. לצד זאת, אנו מרחיבים את הדיון בפרק האחרון באפשרות שהמבחן שנקטנו היה שמרני מדי ולפיכך מוגבל ביכולתו לזהות השפעות אחרות של החוק. אשר לחשש השני, הערכנו ישירות את השפעת הזיקה המפלגתית באמצעות שאלה בסוף הניסוי שעסקה בהזדהות מפלגתית. מצאנו שהתמיכה בחוק־יסוד הלאום גבוהה וחוצת מחנות פוליטיים, במיוחד בקרב שלוש המפלגות הגדולות בכנסת ה־20. ממצא זה מעיד על כך שלא היו איתותים "מחנאיים" חזקים בעניין תמיכה בחוק־יסוד הלאום במהלך אותה מערכת בחירות באופן שמנע מן הנבדקים לבטא את עמדתם האישית במחקר. את השפעתו של החוק בפועל, לאחר שנחקק, אנו בוחנים במחקר ההמשך שהוזכר לעיל.

מאחר ששאלת המחקר בחנה את האופן שבו חוק־יסוד הלאום עשוי להשפיע על נכונות הרוב להקצות משאבים למיעוט, המחקר לא ניסה להקיף את הטווח המלא של גישות כלפי חוק־יסוד הלאום בחברה הישראלית אלא רק בקרב הרוב היהודי.⁷

7 כאמור לעיל, מחקר נוסף שעל כתיבתו אנו עמלים בימים אלו בחן גם את חגובות הציבור הערבי, שהן אכן שונות בתכלית השינוי מאלו שמצאנו במדגם היהודי.

דגימת המשתתפים התבצעה באמצעות חברת סקרים (Panel4All) באמצעות פלטפורמת סקרים מקוונת וכללה שני מדגמים מייצגים של אזרחים יהודים מגיל 18 ומעלה, מתוך שמירה על איזון במשתנים דמוגרפיים כגון מין, גיל ואזור מגורים. כך נוצרו שני מדגמים ייחודיים ומייצגים שכללו יחדיו 602 משתתפים.

ניסוי 1

השפעות חוקי־יסוד הלאום על אפליה

מתודולוגיה

בהתבסס על הקריטריונים שתוארו לעיל, גויסו למחקר 296 בני אדם (52% נשים). קבוצת הגיל החציונית הייתה 41-50. במושגים של השקפות פוליטיות, 47.3% הגדירו את עצמם כימניים, 22.3% במרכז, ו-30.4% כשמאל.

כשהצטרפו לניסוי נאמר למשתתפים שהם עומדים להשיב על כמה שאלונים בלתי קשורים, שמטרתם להבין את עמדותיהם והשקפותיהם בסוגיות שונות. עוד הובטח להם כי השתתפותם אנונימית, פרטיהם האישיים חסויים, ולא ייעשה כל שימוש בתשובותיהם למעט לצורכי מחקר. לאחר מכן קראו המשתתפים כי המחקר הראשון בוחן כיצד אנשים מהציבור מפרשים את חקיקת הכנסת בישראל. כל משתתף הוקצה באופן רנדומלי לקרוא אחד משני חוקים: "חוקי־יסוד הלאום" או בקטע חוק ניטרלי העוסק ברגולציית משק המזון (קבוצת ביקורת). שני החוקים שנבחרו היו דומים באורכם, במשלב הלשוני שלהם ובמורכבותם הכללית. המשתתפים התבקשו לקרוא בקפידה את החוק ואחר כך לענות על שאלות אחדות הנוגעות למטרת החוק ולתוכנו (תוך כדי עיון נוסף בתוכן החוק). בשאלות הללו נכללה גם שאלה שאפשרה את פילוח המשתתפים לפי עמדתם ביחס לחוק ובדקה אם לדעתם החוק שקראו הוא "חוק טוב" (כן/לא).

בחלק השני של המחקר התבקשו המשתתפים לקרוא בעיון תרחישים שונים ולציין כיצד היו נוהגים בכל תרחיש. בהמשך לכך קראו המשתתפים בסדר רנדומלי סדרה של 12 דילמות קצרות הנוגעות להקצאת משאבים ציבוריים ומשאבים פרטיים והתבקשו להחליט אם הם: (1) ישכירו דירה לזוג המשתייך לקבוצת המיעוט; (2) יאשרו הפגנה של קבוצת המיעוט במרחב הציבורי; (3) יפנו תקציבים ציבוריים לתמוך בפעילות התרבותית של עמותת הפועלת

למען זכויות המיעוט. כל אחת משלוש הדילמות הללו הופיעה ארבע פעמים, כך שכל פעם ניצבה במרכז קבוצת מיעוט אחרת: זוג ערבים, זוג הומוסקסואלים, זוג מהגרים מברית המועצות לשעבר, זוג חרדים; או עמותה הפועלת למען זכויות אחת מקבוצות המיעוט הללו.

מתווה זה יצר מערך ניסוי של $2 \times 3 \times 4$ המורכב משני תנאים בין-נבדקיים (חוק לאום/חוק ניטרלי) ו-12 תרחישים תוך-נבדקיים, שבהם המשתתפים מקבלים החלטות בעניין ארבע קבוצות מיעוט בשלושה הקשרים – הקשר אחד על רקע פרטי (השכרת דירה למגורים) ושניים על רקע ציבורי (אישור הפגנות, תקצוב תרבות) (בדומה למערך המחקר של Fershtman and Gneezy, 2001).⁸ המשתתפים התבקשו לציין באיזו מידה היו נוקטים את כל אחת מהפעולות האמורות בסולם ליקרט שנע מ"כלל לא" ל"במידה רבה מאוד".⁹ נאספו גם משתנים נוספים על המשתתפים ונתונים דמוגרפיים.¹⁰ לבסוף נשאלו המשתתפים מהי לדעתם מטרת המחקר, והתוצאות העידו כי אין חשש מ"אפקט הנסיין" (החשש כי המשתתפים יתאימו את תשובותיהם למטרה המשוערת של המחקר, המתקיים כאשר המשתתפים ככלל משערים נכונה את מטרת המחקר).

תוצאות

ניתחנו את הנתונים באמצעות מודל ליניארי כללי למערך תוך-נבדקי ובין-נבדקי (בדומה לניתוח שונות עם מדידות חוזרות) לחיזוי אפליה (בצורת הקצאת משאבים) בהתאם לסוג החוק (חוק לאום/חוק ניטרלי; משתנה בין נבדקים), סוג קבוצת המיעוט (ערבים/להט"ב/יוצאי חבר המדינות/חרדים; משתנה בתוך נבדק) ומרחב (אם ההתנהגות התרחשה במרחב הציבורי או הפרטי; משתנה בתוך נבדק).

8 במחקר נכללה דילמה נוספת הנוגעת להעסקת מיעוטים, אולם מפאת תקלה טכנית לא ניתן היה לעשות שימוש בנתונים אלו.

9 כל הניתוחים המוצגים במסמך מבוססים על mixed within- and between- subjects general linear models, המקבילים ל-repeated measures ANOVA. תוצאות הניתוח זהות גם כאשר מחייחים לסולם ליקרט כמשתנה אורדינלי ומנתחים את הנתונים באמצעות ordered logistic regression. הרחבות על כל הניתוחים הטטטיסטיים מופיעות במאמר המדעי, לעיל בהערות כוכבית.

10 הרחבות נוספות מופיעות במאמר המדעי, שם.

תחילה נתאר את דפוס התוצאות הכללי. בכל התרחישים היו המשתתפים נכונים להקצות משאבים משני הסוגים במידה הרבה ביותר למהגרים מחבר המדינות ולזוג חדימיני (כמעט בלי הבדל), פחות מכך לחרדים ובמידה הפחותה ביותר לערבים.¹¹ אשר לסוגי המשאבים – פרטיים או ציבוריים – בכל הנוגע לשלושת המיעוטים היהודיים (מהגרים מברית המועצות לשעבר, להט"ב וחרדים) נמצאה נכונות רבה יותר להקצות להם משאבים במרחב הציבורי מבמרחב הפרטי. קרי, המשתתפים נכוונו לאשר הפגנות או לממן תכניות תרבותיות עבור המיעוטים הללו פחות משהם נכוונו להשכיר להם את דירתם.¹² השפעת המרחב הייתה הפוכה לגבי ערבים, שכן הנכונות להקצות להם משאבים במרחב הציבורי הייתה גדולה מזו שבמרחב הפרטי. היפוך זה יצר אפקט אינטראקציה מובהק סטטיסטית בין סוג הקבוצה וסוג המרחב.¹³ למרות אינטראקציה זו, ערבים היו הקבוצה המועדפת פחות במרחב הציבורי, נתון העולה בקנה אחד עם ההשערות המוקדמות ועם מחקרים קודמים על דפוסי אפליה בחברה הישראלית (Canetti-Nisim, Ariely, and Halperin, 2008; Khattab and Miaari, 2013; Enos and Gidron, 2018).¹⁴ הנכונות להקצות משאבים לקבוצת מיעוט כלשהי עמדה בקשר ישיר לתפיסת המרחק החברתי מאותה קבוצה. הקבוצה המופלית ביותר – הערבים – הייתה הקבוצה שהרוב המוצק של המשתתפים (79%) הרגיש ריחוק ממנה. 73% הרגישו ריחוק מהחרדים, 50% הרגישו ריחוק מלהט"ב, ורק 24% הרגישו ריחוק ממהגרים מברית המועצות לשעבר.

הנתונים שהובאו עד עתה משקפים את דפוס התוצאות הכללי שהתגלה במדגם, בלי להביא בחשבון את השפעת חוקי יסוד הלאום. כעת נפנה לבחון את השערות המחקר הנוגעות להשפעה האקספרסיבית של חוקי יסוד הלאום. בחינה זו העלתה אפקט אינטראקציה מובהק סטטיסטית בין החוק למרחב (פרטי/ציבורי) ובין החוק לקבוצה. כלומר, משתתפים שקראו את חוקי יסוד הלאום נטו יותר להקצות משאבים לערבים ולחרדים ממשתתפים שקראו חוק

11 אפקט זהות הקבוצה: $F(3,882) = 108.2, p < .001$

12 אפקט סוג המרחב: $F(1,294) = 33.0, p < .001$

13 $F(3,882) = 43.6, p < .001$

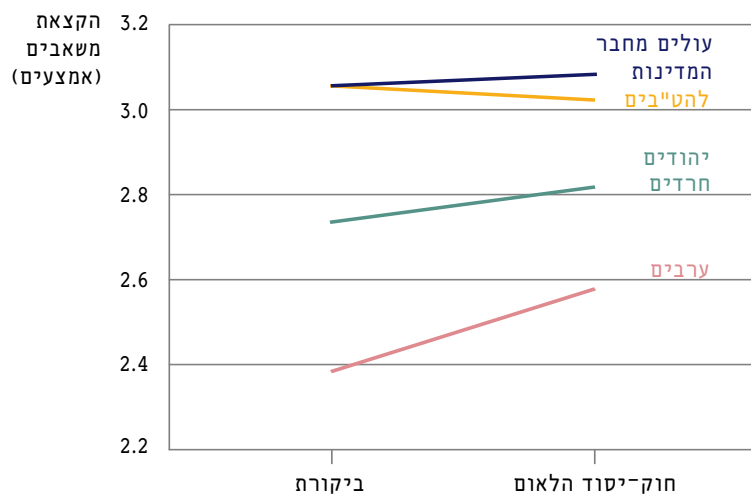
14 לדיון נרחב יותר בדפוסי שיחוף פעולה ומתיחות בין המיעוט הערבי והרוב היהודי ראו Smooha, 2002, 2004; Zussman, 2013

ניטרלי (העוסק במשק המזון), ללא השפעה של ממש על יתר הקבוצות (ראו תרשים 1).¹⁵ העלייה בהקצאת המשאבים התרחשה בעיקר במרחב הציבורי, שבו חוקי־יסוד הלאום העלה את הנכונות להקצות משאבים ציבוריים לערבים ולחרדים.¹⁶ קריאת חוקי־יסוד הלאום לא מחקה את הפער בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי (כאמור, ביחס לרוב קבוצות המיעוט המשתתפים נטו להקצות משאבים פרטיים יותר מציבוריים), אולם היא בהחלט צמצמה פער זה. מעבר להשפעות אלה, לחוקי־יסוד הלאום לא היה אפקט מובהק סטטיסטית.

הקצאת משאבים למיעוטים: השפעת חוקי־יסוד הלאום

תרשים 1

הנכונות הממוצעת להקצות משאבים לקבוצות שונות בקרב נבדקים שקראו את חוקי־יסוד הלאום לעומת קבוצת הביקורת

15 אפקט האינטראקציה בין סוג החוק לסוג הקבוצה: $F(3,882) = 3.36, p = .018$. תרשים 1 עשוי ליצור רושם כי עלייה דומה חלה בכל הנוגע לעולים מחבר המדינות, אולם אפקט זה לא היה מובהק סטטיסטית.

16 אפקט האינטראקציה בין סוג החוק לסוג המרחב: $F(1,294) = 3.77, p = .05$.

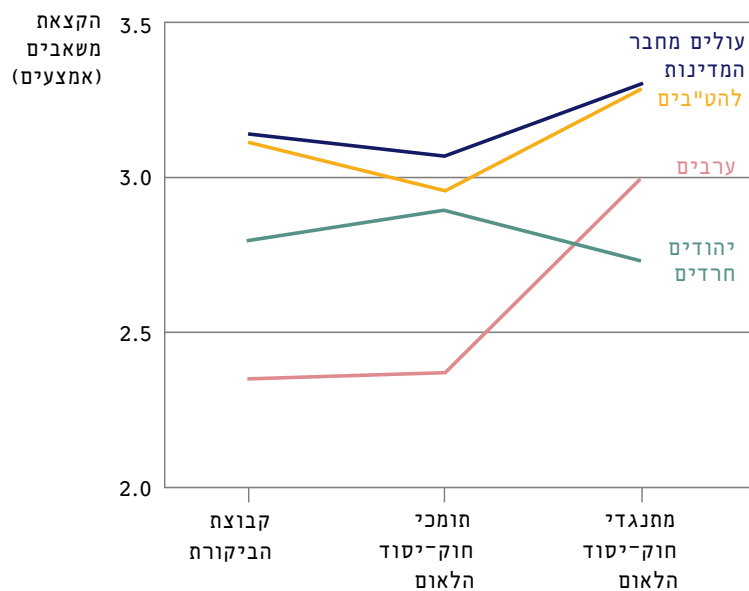
מדוע קריאת החוק העלתה את הנכונות להקצות משאבים לקבוצות מיעוט, בניגוד לביקורות על חוקי־יסוד הלאום ובניגוד לתחזיות הנשענות על תאוריית החוק האקספרסיבי? כאמור, השערה מתחרה הייתה שהחוק יעורר תגובות קוטביות בקרב תומכיו ומתנגדיו, כגון עלייה באפליה בקרב התומכים וירידה באפליה בקרב המתנגדים. על מנת לבחון השערה זו חילקנו את קבוצת חוקי־יסוד הלאום לנבדקים התומכים בחוק (אלו שלעמדתם "החוק טוב" – 71% מהמדגם) ונבדקים המתנגדים לחוק (אלו שלעמדתם "החוק אינו טוב" – 29% מהמדגם). נמצא מתאם בין תמיכה בחוק לשלל גורמים, כגון דתיות, הכנסה נמוכה, רמת השכלה נמוכה ושמרנות פוליטית (אך שגם ליברלים רבים תמכו בחוק). לאחר מכן השווינו בין שלוש הקבוצות: קבוצת הביקורת (הנבדקים שקראו חוק ניטרלי), תומכי חוקי־יסוד הלאום ומתנגדי חוקי־יסוד הלאום.

כפי שמוצג בתרשים 2, ההסבר לעלייה המפתיעה בנכונות להקצות משאבים לערבים ולחרדים בעקבות החשיפה לחוקי־יסוד הלאום טמון בהשפעתו השונה של החוק על תומכיו לעומת מתנגדיו. בהתאם לתאוריית תגובת הנגד, מתנגדי חוקי־יסוד הלאום היו נכונים יותר, באופן ניכר, להקצות משאבים לערבים, וללהט"בים ולעולים מחבר המדינות באופן מתון יותר, ונכונים פחות להקצות משאבים לחרדים, בהשוואה לקבוצת הביקורת. לעומתם, תומכי החוק נטו יותר להקצות משאבים לחרדים ופחות ללהט"בים, ונטייתם להקצות מעט משאבים לערבים לא השתנתה. מאחר שתומכי חוקי־יסוד הלאום נטו גם כן שלא להקצות משאבים לערבים, ייתכן שהשפעת חוקי־יסוד הלאום נתקלה ב"אפקט רצפה" (כלומר, שאין לעמדה "לאן לרדת עוד" בעקבות החשיפה לחוק).¹⁷ באופן כללי, התוצאות בעניין השפעת חוקי־יסוד הלאום על היחס כלפי חרדים, להט"בים ויוצאי חבר המדינות תומכות בהשערה שהשפעות חוקי־יסוד הלאום זולגות לקבוצות מיעוט נוספות בחברה מלבד המיעוט הערבי, אבל האפקט משמעותי פחות מאשר ביחס לציבור הערבי.

ההשפעה המשתנה של חוק־יסוד הלאום על תומכיו ומתנגדיו

תרשים 2

ההשפעה של חוק הלאום משתנה בהתאם לעמדה האידאולוגית: בהשוואה לקבוצת הביקורת, תומכי חוק־יסוד הלאום הקצו יותר משאבים לחרדים, ואילו מתנגדי החוק הקצו יותר משאבים לערבים ולהט"בים

לבסוף, האינטראקציה בין סוג המרחב לעמדה הייתה קרובה למובהקות סטטיסטית.¹⁸ מתנגדי החוק נטו להקצות משאבים ציבוריים במידה דומה

למשאבים פרטיים, בניגוד לקבוצת הביקורת ולקבוצת התומכים בחוק, שנטו להקצות משאבים ציבוריים פחות ממשאבים פרטיים. כפי שנדון להלן, ייתכן שדווקא חוסר ההבחנה של המתנגדים לחוק בין משאבים ציבוריים לפרטיים תומך, בניגוד לאינטואיציה, בקיומה של גלישה מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי.

דין

ניסוי 1 בחן כמה מההשערות העולות מהספרות המחקרית בעניין ההשפעה האפשרית של חוק ייסוד הלאום על אפליה נגד מיעוטים. ראשית, הניסוי בדק אם חשיפה לחוק ייסוד הלאום מחזקת את דפוסי האפליה כלפי קבוצת מיעוט לאומית; שנית, אם חשיפה לחוק ייסוד הלאום מעוררת תגובת נגד; שלישית, אם השפעות החוק זולגות לקבוצות מיעוט אחרות ומן המרחב הציבורי למרחב הפרטי.

באופן כללי, דפוס התגובות לחוק ייסוד הלאום מעיד כי השפעתו המרכזית היא עירור תגובת נגד בקרב מתנגדי, שהקצו באופן מובהק יותר משאבים למיעוט הערבי (בהתאם להשערה 2). תגובת נגד זו זלגה מהקבוצה הערבית לקבוצה נוספת שבינה ובין היהדות הממסדית האורתודוקסית בישראל שורר מתח – להט"בים (ובמידה לא מובהקת, עולים מחבר המדינות). נוסף על כך, מתנגדי החוק נטו להקצות משאבים ציבוריים למיעוטים אלו במידה רבה יותר מקבוצת הביקורת, השפעה שיכולה להתפרש כתגובת נגד להעצמת מקומה של הזהות היהודית במרחב הציבורי שמשתמעת מחוק ייסוד הלאום.

לכאורה היה אפשר להציע פרשנות חלופית: ייתכן שהחוק, בכך שהוא מאשר ואף מעצים את מקומה של הזהות היהודית בישראל, הפחית את איום הזהות שחשו המתנגדים ואפשר להם להיות מקבלים ונדיבים יותר כלפי מיעוטים. לעניות דעתנו, פרשנות כזאת סבירה פחות לנוכח חוסר ההסכמה שהמתנגדים הביעו כלפי החוק. נראה שהתנהגותם היא תגובת נגד המבטאת את האי-הסכמה שלהם לחוק יותר משהיא תגובת הקלה או הפחתה באיום כלשהו.

אשר להשערה 1 (החרפת האפליה) והשערה 3 (זליגת ההשפעה לקבוצות ומרחבים נוספים), תוצאות הניסוי מעורבות. במובן הישיר ביותר, החשיפה לחוק ייסוד הלאום לא החרפה את האפליה נגד המיעוט הערבי במדגם כולו,

ובפרט לא השפיעה כך על תומכי החוק. יוער כי תוצאות אלו עמידות לפיקוח על משתנים דמוגרפיים שונים בנייתוח. אומנם תמיכה בחוק ייסוד הלאום נמצאת במתאם גבוה עם משתנים דמוגרפיים כגון השקפה פוליטית, אולם פיקוח על משתנים אלו אינו משנה את התוצאות. גם השמטה של משתתפים שלא קראו בקפידה את חוק ייסוד הלאום לא שינתה את תוצאות הניסוי.¹⁹ נציין כי הרמות התחיליות של הקצאת משאבים לערבים בקרב תומכי החוק היו נמוכות, כך שלא ניתן לשלול אפקט רצפה (כאמור, שאין לעמדה לאן לרדת עוד בעקבות החשיפה לחוק). באשר למיעוטים אחרים, תומכי חוק ייסוד הלאום הגיבו בהתאם להשערה האקספרטיבית של החרפת האפליה כלפי קבוצות שיחסינה עם הממסד היהודי האורתודוקסי (בעיקר להט"ב, ובאותו כיוון, אך לא מובהק סטטיסטית, בעניין עולים מחבר המדינות) מתוחים והפחתת האפליה כלפי חרדים, הנתפסים כמייצגים מובהקים של הממסד האורתודוקסי.

תוצאות הניסוי מראות גם כי דפוסי האפליה משתנים בין המרחבים: בפרט, משתתפים נטו פחות להקצות משאבים ציבוריים ממשאבים פרטיים כמעט לכל קבוצות המיעוט. ממצא זה קשור אולי להשקפה כלשהי שהמרחב הציבורי צריך להיות מעוצב בעיקר על ידי ערכים ונורמות רובניים. במרחב הפרטי, הקצאת המשאבים לקבוצות המיעוט הייתה ככלל נדיבה יותר. מגמות אלו הושפעו מקריאת חוק ייסוד הלאום, שכן מתנגדי חוק ייסוד הלאום נקטו כאמור תגובת נגד והקצו יותר משאבים ציבוריים לקבוצות המיעוט. נוסף לכך, מצאנו זליגה מתונה מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי: אף שחוק ייסוד הלאום לא חל במרחב הפרטי או על משאבים פרטיים, השפעתו מתרחבת גם לעסקאות פרטיות שאינן קשורות למטרות המוצהרות של חוק ייסוד הלאום (כגון השכרת דירה). עם זאת, נציין שהאפקט העיקרי של חוק ייסוד הלאום היה להעלות את הקצאת המשאבים לערבים במרחב הציבורי ולא להפחית אותה במרחב הפרטי, ולכן אפקט המרחב העיקרי הוא תגובת נגד.

ניסוי 2

השפעת החשיפה לחוק יסוד הלאום במשולב עם חוק איסור הפליה

הניסוי הראשון מצא שהשפעת חוק יסוד הלאום אינה אחידה: החוק השפיע בעיקר על אנשים שהתנגדו לו בכך שהגדיל את הסיכוי שיקצו משאבים למיעוט הערבי. התנהגות זו מאתגרת את הציפייה שחוק יסוד הלאום יעצים דעות קדומות ויגרום לאפליה מוגברת נגד המיעוט הערבי, לפחות בטווח הזמן הקצר שנבדק בניסוי. עם זאת התנהגות זו עולה בקנה אחד עם ההשערה שחוק יסוד הלאום יעורר תגובת נגד; נראה שמתנגדי חוק יסוד הלאום ניסו לנטרל את מה שנתפס בעיניהם כמסר מדיר כלפי האוכלוסייה הערבית בכך שהקצו לה משאבים במידה גבוהה יותר.

אם תגובת המתנגדים לחוק יסוד הלאום היא אכן תגובת נגד, ניתן לצפות שהשפעת החוק תיחלש כאשר חוק יסוד הלאום יוצג בהקשר רחב יותר. כדי לבחון זאת בדקנו בניסוי 2 את ההשפעה של חשיפה לחקיקה האוסרת אפליה כלפי קבוצות מיעוט במשפט הישראלי. אם העלייה בנכונות להקצות משאבים למיעוט בקרב מתנגדי החוק הונעה ממוטיבציה לנטרל את המסר הנחזה של חוק יסוד הלאום, אזי חשיפה לחוקים אחרים במשפט הישראלי המקדמים שוויון ואי־אפליה יכולה לענות על המוטיבציה האמורה ולהפחית את תגובת הנגד בקרב מתנגדי החוק. בניסיון לעמוד על טיבה של תגובת הנגד לחוק יסוד הלאום, הניסוי השני בחן את ההשערה הזאת באמצעות חשיפת הנבדקים הן לחוק יסוד הלאום והן לחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, תשס"א–2000 (להלן: חוק איסור הפליה).

מתודולוגיה

למחקר גויס מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית המורכב מ־306 משתתפים (52% נשים, 3.6% עולים מחבר המדינות, 2.3% להט"ב, 48.4% המגדירים את עצמם ימין, 25% מרכז, 26.5% שמאל) לפי אותם קריטריונים ושיטות שתוארו לעיל בניסוי 1.

המשתתפים בניסוי קיבלו אותן הנחיות כמו בניסוי הראשון. בניסוי זה, כל המשתתפים קראו תחילה את חוק יסוד הלאום וענו על אותן שאלות כמו בניסוי

הראשון. בשלב הבא חולקו המשתתפים באקראי לשתי קבוצות, אחת מהן קראה את החוק הניטרלי ששימש בניסוי הראשון (קבוצת ביקורת), והשנייה קראה את חוק איסור הפליה (קבוצת ניסוי). כמו בניסוי הראשון, הטקסטים היו דומים באורכם, במשלב הלשוני שלהם וברמת המורכבות הכללית. בכל אחד מתנאי הניסוי התבקשו המשתתפים לענות על כמה שאלות באשר לכל אחד מהחוקים, ובכללן על השאלה אם לדעתם מדובר ב"חוק טוב" (כך, ניסוי זה אסף מכל המשתתפים מידע על עמדות כלפי חוק יסוד הלאום). המטרה הייתה לראות אם חוק איסור הפליה, בהשוואה לחוק ניטרלי, ינטרל את תגובת הנגד שמעורר חוק יסוד הלאום.

לפי אותה פרוצדורה ששימשה בניסוי 1, לאחר החלק שעסק בפרשנות החקיקה הוצגה לפני המשתתפים סדרת הדילמות הקצרות של ניסוי 1 באשר להקצאת משאבים פרטיים וציבוריים לקבוצות מיעוט.

תוצאות

שיטת ניתוח הנתונים הייתה זהה לזו שנקטנו בניסוי 1, והדפוסים הכלליים של אפליה מבוססת קבוצה ומבוססת מרחב היו זהים אף הם, דבר המעיד על עקביות הדפוסים שהתגלו בניסוי.

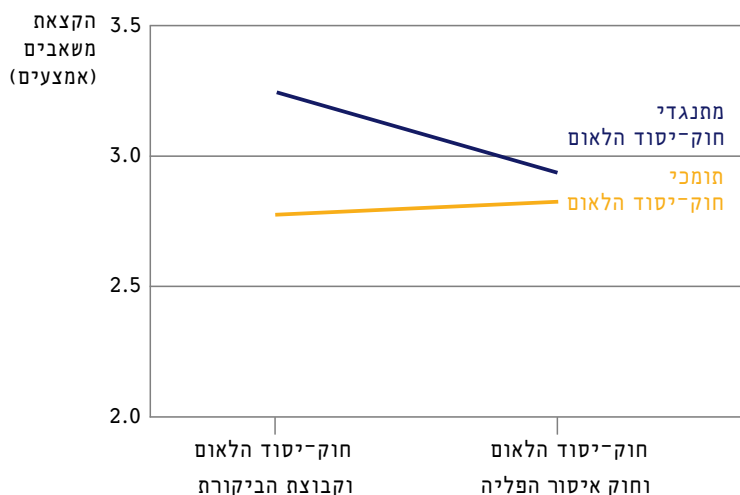
על מנת לבחון את כוחו של חוק איסור הפליה לאזן את תגובת הנגד שחוק יסוד הלאום מעורר, השווינו בין השפעתם של שני השילובים שיצרנו, כל שילוב כתנאי נפרד – חוק יסוד הלאום וחוק ניטרלי מול חוק יסוד הלאום וחוק איסור הפליה – על תומכי חוק יסוד הלאום ועל מתנגדיו. התוצאות מפורטות בתרשים 3. בקרב כל העמדות האידאולוגיות, חשיפה לחוק איסור הפליה הקטינה את הקצאת המשאבים לכל קבוצות המיעוט בהשוואה לחוק הניטרלי (שתי הקבוצות נחשפו כאמור לחוק יסוד הלאום קודם לכן).²⁰ תוצאה זו נוגדת את האינטואיציה מנקודת המבט של התאוריה האקספרסיבית של המשפט, שחזזה כי חוק האוסר על אפליה נגד מיעוטים יעודד הקצאת משאבים גדולה יותר למיעוטים ויפחית את האפליה כלפיהם. עם זאת, תוצאה זו מתאימה לתאוריית תגובת הנגד שמצאנו בניסוי 1, ולהשערה שהצורך הפסיכולוגי להגיב נגד חוק יסוד הלאום יפחת אחרי חשיפה לחוק איסור הפליה.

פילוח התשובות גילה כי מקור ההבדל בין שני התנאים הוא תגובת מתנגדי חוק-ייסוד הלאום. כמו בניסוי 1, מתנגדי חוק-ייסוד הלאום הקצו יותר משאבים למיעוטים מתומכי חוק-ייסוד הלאום, בשני התנאים הניסויים.²¹ ובכל זאת, מתנגדי חוק-ייסוד הלאום שנחשפו לחוק איסור הפליה הקצו פחות משאבים לכלל קבוצות המיעוט ממתנגדי החוק שלא קראו את חוק איסור הפליה, באופן מובהק סטטיסטית.²² לעומת זאת, חשיפה לחוק איסור הפליה לא השפיעה באופן מובהק על תומכי חוק-ייסוד הלאום, לפחות לא בטווח המדידה של הניסוי.

ההשפעה של חוק-ייסוד הלאום במשולב עם חוק איסור הפליה

תרשים 3

החשיפה לחוק איסור הפליה התבטאה בירידה מובהקת בהקצאת משאבים לקבוצות מיעוט בקרב מתנגדי חוק-ייסוד הלאום

$F(1,302) = 16.8, p < .001$ 21

$F(1,302) = 6.2, p = .014$ 22

דין

הניסוי השני שחזר את המגמות הכלליות שאיתר הניסוי הראשון בעניין דפוסי האפליה בחברה הישראלית בכל הנוגע לקבוצות שונות ולמרחב הפרטי לעומת המרחב הציבורי. תוצאותיו של הניסוי תומכות בהשערה שהעלייה בהקצאת המשאבים למיעוטים לאחר חשיפה לחוק יסוד הלאום היא תגובת נגד שעורר החוק. נכונותם של מתנגדי חוק יסוד הלאום להקצות משאבים לקבוצות מיעוט צנחה באופן מובהק לאחר שנחשפו בשלב השני לחוק איסור אפליה, בהשוואה לחשיפה לחוק ניטרלי. נראה, אם כן, שחוק איסור הפליה הפחית את הצורך הפסיכולוגי של מתנגדי חוק יסוד הלאום בתגובת נגד לחוק. כלומר, קיומו של אמצעי חוקי המקדם שוויון וסובלנות החליף את מקומה של הפעולה האישית לקידום שוויון וסובלנות שנקטו המתנגדים.

דיון כללי

מחקר זה בחן את השפעותיהם האפשריות של חוקי לאום על יחס למיעוטים לאומיים, באמצעות מקרה המבחן של טיוטת חוקי־יסוד הלאום הישראלי. השערות תאורטיות אחדות הנחו את המחקר האמפירי. ההשערה הראשונה, המבוססת על תאוריית ההשפעה האקספרסיבית של המשפט ועל הספרות הפסיכולוגית בעניין יחסים בין קבוצות, הייתה שחוקי־יסוד הלאום יעצים את הדעות הקדומות בתוך קבוצת הרוב כלפי קבוצות המיעוט, ולפיכך תוחרף האפליה כלפי קבוצות אלה. לחלופין, העלינו השערה שחוקי־יסוד הלאום יעורר תגובה נגדית בקרב מי שתופסים אותו כבלתי צודק או שגוי, על פי הספרות העוסקת בתגובת נגד. לבסוף, בחנו את האפשרות שהשפעות החוק יזלגו באופן בלתי מתוכנן או מכוון לקבוצות מיעוט נוספות ולמרחבים נוספים.

מצאנו כי השפעת חוקי־יסוד הלאום אינה אחידה אלא משתנה באופן עקבי ומובהק לפי עמדות אידאולוגיות ובין קבוצות מיעוט שונות ומרחבים – הפרטי לעומת הציבורי. תוצאות המחקר הניסויי שערכנו תומכות באופן מובהק בהשערה שהחוק מעורר תגובת נגד, ואינן תומכות בהשערה שחוקי־יסוד הלאום מעודד אפליה מוגברת כלפי המיעוט הערבי בקרב הציבור כולו או רק בקרב תומכיו. מצאנו גם תמיכה מסוימת לכך שהשפעת החוק עשויה לזלוג מהמיעוט הערבי למיעוטים אחרים ומהמרחב הציבורי לפרטי. לבסוף, הממצאים שלנו מראים שחוקים שונים יכולים לנטרל זה את השפעותיו של זה.

לאומיות הרוב וההשפעה מעוררת ההתנגדות של החוק

האפקט החזק ביותר שנצפה בשני הניסויים היה תגובת הנגד של מתנגדי חוקי יסוד הלאום, שנקטו התנהגות שנראית הפוכה מן הצפוי: הם הפגינו נכונות רבה יותר להקצות משאבים למיעוט הערבי. תוצאות אלה תואמות את התופעה שתועדה בספרות כתגובת נגד (Miron and Brehm, 2006; Brehm and Brehm, 2013). כלומר, ייתכן שמתנגדי החוק ראו בו איום על תפיסת עולמם השואפת להכלת מיעוטים, ובתגובה התעוררו בהם התנהגויות המחדשות ומחזקות מבחינתם את אותה הכלה.

כפי שציינו בהקדמה, על אף ייחודו של חוקי־סוד הלאום הישראלי וההקשר המקומי של חקיקתו, מספר גדל והולך של דמוקרטיות מערביות העבירו בשנים האחרונות חוקי לאום וחוקים דומים להם (Orgad, 2015). הגם שאין כמעט מחקרים אמפיריים מבוססים על ההשפעות של חקיקה זו, ראיות אנקדוטליות מסוימות מורות על האפשרות שכמה מהחוקים האמורים עוררו תגובות נגד ניכרת. ראשית, חוקי־סוד הלאום עצמו עורר תגובות נגד לא־מבוטלת כשעבר בקיץ 2018 (לאחר שהמחקר הנוכחי כבר הושלם). חקיקתו לוותה בהפגנות ענק, ולמעלה מתריסר עתירות הוגשו בגינו לבג"ץ בטענה שהוא מפלה ובלתי חוקתי. דוגמה נוספת היא חקיקת ההגירה שיזם הנשיא טראמפ בארצות הברית, ובפרט הצו הנשיאותי שאסר על כניסה לארצות הברית של אזרחים משש מדינות מוסלמיות וכונה "איסור הכניסה למוסלמים". הנשיא טראמפ הציג את הצו הזה כחלק ממדיניות שנועדה לשמר את תרבות הרוב האמריקאית ולהגן עליה מפני התרחבותו של המיעוט המוסלמי במדינה. ואולם צו זה עורר התנגדות בקרב אלפים רבים של אמריקאים, ובמשך ימים ארוכים התאספו אלפי מפגינים וצעדו בערים ובנמלי התעופה ברחבי ארצות הברית במחאה נגד הצו (Gambino et al., 2017). המתנגדים לצו אף ביטאו בהתנהגותם גישה מכילה בכל הנוגע להקצאת משאבים למיעוטים, כאשר סיפקו לפליטים, למהגרים ולאחרים שנאסרה עליהם הכניסה לארצות הברית סיוע משפטי וחומרי והגישו עתירות מגוונות לבתי המשפט הפדרליים בבקשה לחסום את הצו ולהכריז עליו כמפלה ובלתי חוקתי. תגובות נגד דומה נצפתה גם במדינת אריזונה שבארצות הברית בעקבות חקיקה נגד הגירה מ־2010, ובכלל זה הפגנות המוניות של קבוצות פרוגרסיביות ודתיות שהתנגדו לחוק. פלורס ניתח ציוצי טוויטר של תושבי אריזונה לפני ואחרי החקיקה ומצא שהחוק החדש לא שינה את יחסם למיעוטים במדינה (קרי, לא אותרה ההשפעה האקספרסיבית המשוערת לפי הספרות) (Flores, 2017), בדומה להיעדר הממצאים של המחקר הנוכחי בסוגיה זו. בו בזמן מצא פלורס כי החקיקה באריזונה עודדה את מתנגדי ההגירה לבטא את דעותיהם בתכיפות גבוהה יותר במדיה החברתית.

מחקרים עתידיים צריכים להוסיף ולמפות את ההשפעות המגוונות של חקיקת הלאום בישראל ובמדינות אחרות, ובכלל זה את היחסים בין חוקי לאום וחוקים המגנים על זכויות המיעוט, בד בבד עם זליגות אפשריות של חקיקת לאום ליחסי רוב-מיעוט אחרים בחברה. בנקודת הזמן הנוכחית רב הלא ידוע על הידוע בעניין ההשפעות של חקיקת לאום על מרקם היחסים החברתי.

המחקר הנוכחי חסר כמה רכיבים חשובים, שאחדים מהם מושלמים במחקר המשך שלנו הנכתב בימים אלה, ואחרים טעונים בירור נוסף. ראשית, המחקר מתמקד בציבור היהודי בלבד, שכן המיקוד שלו היה בשאלה אם חוקי־סוד הלאום צפוי להביא כשלעצמו להתגברות האפליה כלפי המיעוט הערבי, אשר מופנית כלפיו בדרך כלל בעיקר על ידי קבוצת הרוב היהודי. עם זאת, מובן שהעובדה שהמחקר אינו בוחן את השפעת חוקי־סוד הלאום על הציבור הערבי באופן ישיר היא חיסרון משמעותי המגביל את יכולתו להעריך באופן מלא יותר את השפעות החוק. נוסף על כך, המחקר מתמקד בהשפעות קצרות טווח (למעשה מיידיות) של חשיפה לחוקי־סוד הלאום, ואינו מאפשר בדיקה של השפעות החוק לאורך זמן. אף שלמחקר ניסויי יתרונות רבים, ובראשם היכולת לעמוד על קיומו של קשר סיבתי, אם קיים, ולזהות בצורה מבוקרת את האופי ואת ההיקף של השפעת חוקי־סוד הלאום על עמדות הציבור, הוא אינו מאפשר לבדוק את ההשפעה של החוק באופן הדרגתי ולאורך זמן, שעשויה להיות שונה מזו שנמדדת באופן מידי לאחר החשיפה לחוק.

מגבלה נוספת של המחקר נוגעת לבדיקת ההשפעה של חוקי־סוד הלאום עצמו במנותק מההשפעה של השיח התקשורתי המלווה אותו (הפרדה כמעט בלתי אפשרית, לנוכח הסיקור הנרחב והתדיר של החוק שליווה את הדיונים בכנסת ונמשך גם כעת). מגבלה שלישית קשורה לכך שהנבדקים שקוראים את החוק אינם משפטיים, והם עשויים להתקשות להבין את מלוא משמעותו ללא תיווך של פרשנים משפטיים (שגם הם חלוקים לא אחת על המשמעות שיש לייחס לסעיפי החוק). קשיים מעין אלו מתעוררים בכל מערך מחקר המנסה להעריך את השפעתו של חוק שעמד במרכז שיח ציבורי, משפטי ותקשורתי ער.

נחזור ונדגיש גם כי המחקר בחן את העמדות המתעוררות בציבור היהודי בתגובה להצעת חוקי־סוד הלאום טרם חקיקתו בפועל, ולא בחן את השפעות החוק עצמו לאחר שנחקק. קל וחומר שהמחקר אינו מאפשר להבין את השפעתו של חוקי־סוד הלאום על רשויות המדינה, ובכלל זה בתי המשפט, או את השפעתו הציבורית לאורך זמן. השפעתו של חוק עשויה להשתנות, להתעצב ולחלחל לאורך זמן, והמחקר הנוכחי אינו מביא בחשבון השפעות מעין אלו. מחקר המשך, שכאמור אנו עמלים עליו בימים אלו ונערך סביב

חקיקתו של חוקי־יסוד הלאום בקיץ 2018, בוחן את השפעת החוק לפני ואחרי חקיקתו, בפרק זמן ממושך יותר, בקרב הציבור היהודי והערבי, ומתוך אומדן משקלם של ערוצי השפעה שונים, ובכלל זה התקשורת, על עמדותיהם של המשתתפים. לצד זאת יש להוסיף ולבחון את השפעותיו של חוקי־יסוד הלאום – חוק חדש ביותר שחותמו על החברה הישראלית יוסיף להתעצב בעתיד – בנקודות זמן נוספות, באופנים נוספים ובשימוש בשיטות מדידה מגוונות.

רשימת המקורות

- הראל, אלון, 2013. "מדוע הצעת חוק־יסוד הלאום פוגעת דווקא ביהדות?" , מולד, המרכז להתחדשות הדמוקרטיה (מקוון).
- סטטמן, דניאל, ואלכסנדר יעקבסון, 2014. "מדינת היהודים: חוק־יסוד הלאום", דברים אחדים: תרבות יהודית מעת לעת 28 (אתר מכון שלום הרטמן).
- פוקס, עמיר, ומרדכי קרמניצר, 2014. "הצעת חוק־יסוד: מדינת ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי חוות דעת שהוגשה לוועדת השרים לענייני חקיקה" (אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה).

Adamo, Silvia, 2008. "Northern Exposure: The New Danish Model of Citizenship Test," *International Journal on Multicultural Societies* 10 (1): 10–28.

Allen, Daniel N., David G. Sprenkel, and Patrick A. Vitale, 1994. "Reactance Theory and Alcohol Consumption Laws: Further Confirmation among Collegiate Alcohol Consumers," *Journal of Studies on Alcohol* 55 (1): 34–40.

Brady, David, and Ryan Finnigan, 2013. "Does Immigration Undermine Public Support for Social Policy?" *American Sociological Review* 79 (1): 17–42.

Brehm, Sharon S., and Jack W. Brehm, 2013. *Psychological Reactance: A Theory of Freedom and Control*, New York: Academic Press.

Canetti-Nisim, Daphna, Gal Ariely, and Eran Halperin, 2008. "Life, Pocketbook, or Culture: The Role of Perceived Security Threats in Promoting Exclusionist Political Attitudes toward Minorities in Israel," *Political Research Quarterly* 61 (1): 90-103.

Canetti-Nisim, Daphna, and Ami Pedahzur, 2003. "Contributory Factors to Political Xenophobia in a Multi-Cultural Society: The Case of Israel," *International Journal of Intercultural Relations* 27 (3): 307-333.

Cooter, Robert, 1998. "Expressive Law and Economics," *Journal of Legal Studies* 27 (2): 585-608.

Engs, Ruth, and David J. Hanson, 1989. "Reactance Theory: A Test with Collegiate Drinking," *Psychological Reports* 64 (3): 1083-1086.

Enos, Ryan D., and Noam Gidron, 2016. "Intergroup Behavioral Strategies as Contextually Determined: Contextual Evidence from Israel," *Journal of Politics* 78 (3): 851-867.

Enos, Ryan D., and Noam Gidron, 2018. "Exclusion and Cooperation in Diverse Societies: Experimental Evidence from Israel," *American Political Science Review* 112 (4): 742-757

Fershtman, Chaim, and Uri Gneezy, 2001. "Discrimination in a Segmented Society: An Experimental Approach," *The Quarterly Journal of Economics* 116 (1): 351-377.

Flores, René D., 2017. "Do Anti-Immigrant Laws Shape Public Sentiment? A Study of Arizona's SB 1070 Using Twitter Data," *American Journal of Sociology* 123 (2): 333-384.

Gambino, Lauren, Sabrina Siddiqui, Edward Helmore, and Owen Paul, 2017. "Thousands Protest against Trump Travel Ban in Cities and Airports Nationwide," *The Guardian*, January 30, 2017.

Gibson, James L., and Amanda Gouws, 2000. "Social Identities and Political Intolerance: Linkages within the South African Mass Public," *American Journal of Political Science* 44 (1): 278-292.

Goodman, Ryan, 2001. "Beyond the Enforcement Principle: Sodomy Laws, Social Norms, Social Panoptics," *California Law Review* 89: 643-740.

Gross, Aeyal, 2014. "The Politics of LGBT Rights in Israel and Beyond: Nationality, Normativity, and Queer Politics," *Columbia Human Rights Law Review* 46 (2): 81-152.

Helbling, Marc, and Richard Traunmüller, 2015. "How State Support of Religion Shapes Attitudes toward Muslim Immigrants: New Evidence from a Sub-National Comparison," *Comparative Political Studies* 49 (3): 391-424.

Jacobs, Dirk, and Andrea Rea, 2007. "The End of National Models? Integration Courses and Citizenship Trajectories in Europe," *International Journal on Multicultural Societies* 9 (2): 264-283.

Johnson, Megan K., Wade C. Rowatt, and Jordan LaBouff, 2010. "Priming Christian Religious Concepts Increases Racial Prejudice," *Social Psychological and Personality Science* 1 (2): 119-126.

Khattab, Nabil, and Sami Miaari, 2013. *Palestinians in the Israeli Labor Market: A Multi-Disciplinary Approach*, New York: Springer.

McAdams, Richard H. 2000. "An Attitudinal Theory of Expressive Law," *Oregon Law Review* 79: 339-390.

McAdams, Richard H., 2015. *The Expressive Powers of Law: Theories and Limits*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Miller, David, 2016. "Majorities and Minarets: Religious Freedom and Public Space," *British Journal of Political Science* 46 (2): 437-456.

Miron, Anca M., and Jack W. Brehm, 2006. "Reactance Theory: 40 Years Later," *Zeitschrift Für Sozialpsychologie* 37 (1): 9-18.

Orgad, Liav, 2015. *The Cultural Defense of Nations: A Liberal Theory of Majority Rights*, Oxford: Oxford University Press.

Putnam, Robert D., 2007. "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-First Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture," *Scandinavian Political Studies* 30 (2): 137-174.

Raijman, Rebeca, 2010. "Citizenship Status, Ethno-National Origin and Entitlement to Rights: Majority Attitudes towards Minorities and Immigrants in Israel," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (1): 87-106.

Smootha, Sammy, 2002. "The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State." *Nations and Nationalism* 8 (4): 475-503.

Smootha, Sammy, 2004. "Index of Arab-Jewish Relations in Israel" Haifa: Jewish-Arab Center, University of Haifa.

Sunstein, Cass R., 1996. "On the Expressive Function of Law," *University of Pennsylvania Law Review* 144 (5): 2021-2053.

Tajfel, Henry, 1981. *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press.

Van Houdt, Friso, Semin Suvarierol, and Willem Schinkel, 2011. "Neoliberal Communitarian Citizenship: Current Trends towards 'Earned Citizenship' in the United Kingdom, France and the Netherlands." *International Sociology* 26 (3): 408-432.

Weldon, Steven A., 2006. "The Institutional Context of Tolerance for Ethnic Minorities: A Comparative, Multilevel Analysis of Western Europe," *American Journal of Political Science* 50 (2): 331-349.

Zussman, Asaf, 2013. "Ethnic Discrimination: Lessons from the Israeli Online Market for Used Cars," *Economic Journal* 123 (572): F433-F468.

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

www.idi.org.il

מסת"ב:

978-965-519-299-5